

เบญจขันธ์

ในรายละเอียดของ “ขันธ์ ๕-เบญจขันธ์” นี้ เป็นการเพิ่มเนื้อหาด้าน “ปรหมัตถลัจจะ” อันหมายถึง “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” คือ “ปัญญาวิปัสสนาแห่งธรรมกาย” ที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องจำแนกแจกธรรม [วิมังสา = การหมั่นตรិตรองพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น – ธรรมวิจยะ = การวิจัยหรือค้นคว้าธรรม นั้นคือ “ภควา” ดังเช่น การนำหลักธรรมอื่นมาพิจารณาด้วย “มหวิปัสสนา ๑๘” จนเกิด “ปัญญาเห็นธรรม” และ “ปัญญาตรัสรู้” ได้] ให้ได้จริงในขณะที่เจริญ “นามรูปปริจเฉทญาณ” (ข้อ ๑ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) ดังนี้ “ขันธ์ ๕-เบญจขันธ์” หมายถึง กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา-เขา เป็นต้น ส่วนประกอบห้าอย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต ได้แก่

- (๑) “รูปขันธ์” คือ กองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พุทธิกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ ได้แก่ รูป ๒๘ = มหาภูตรูป ๔ กับ อุปาทายรูป ๒๔
- (๒) “เวทนาขันธ์” คือ กองเวทนา ส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ได้แก่ เวทนา ๖
- (๓) “สัญญาขันธ์” คือ กองสัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้ ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น ได้แก่ สัญญา ๖
- (๔) “สังขารขันธ์” คือ กองสังขาร ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อุกุศล อัพยากฤต ได้แก่ สังขาร ๓ อภิสังขาร ๓
- (๕) “วิญญานขันธ์” คือ กองวิญญาน ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สีกายสัมผัส การรู้ความนึกคิด ได้แก่ วิญญาน ๖ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒

“มหาภูตรูป ๔” หมายถึง สภาวะอันปรากฏได้เป็นใหญ่ๆ โดดๆ หรือเป็นต่างๆ ได้มากมาย รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ รูปต้นเดิม นั่นคือ “ธาตุ ๔” ได้แก่

- (๑) “ปฐวีธาตุ” คือ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหัสชาตรูป เรียกสามัญว่า “ธาตุแข็งแข็ง” หรือ “ธาตุดิน”
- (๒) “อาโปธาตุ” คือ สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม หรือชานไป ขยายขนาด ฝนิก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า “ธาตุน้ำ” หรือ “ธาตุเหลว”
- (๓) “เตโชธาตุ” คือ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า “ธาตุไฟ”
- (๔) “วาโยธาตุ” คือ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ และค้ำจุน เรียกสามัญว่า “ธาตุลม”

“อุปาทายรูป ๒๔” คือ รูปอาศัยซึ่งเป็นคุณสมบัติและอาการของ “มหาภูต ๔” ที่เกิดอยู่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งใช้อธิบายคุณสมบัติย่อยของ “มหาภูตรูป ๔” หรือ “ภูตรูป ๔” ดังนี้

(๑) “ปสาทรูป ๕” คือ รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ หรือ “สพายนะ” ได้แก่

๑. จักษุ [ตา]
๒. โสตะ [หู]
๓. ฆานะ [จมูก]
๔. ชิวหา [ลิ้น]
๕. กาย [กาย-เรือนกาย]

(๒) “โคจรรูป ๕” หรือ “วิสัยรูป ๕” คือ รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์หรือระบบประสาท ที่ได้รับผลจากการกระทบกับปัจจัยภายนอก หรือ “อายตนะภายนอก ๖” ได้แก่

๖. รูปะ [รูป]
๗. สัททะ [เสียง]
๘. คันธะ [กลิ่น]
๙. รสชะ [รส]

– “โผฏฐัพพะ” คือ สัมผัสทางกายที่เกิดขึ้นระหว่าง ปสาทรูป กับ โคจรรูป
[ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกับ มหาภูต ๓ คือ ปฐวี-เตโช-และ-วาโย]

(๓) “ถาวรรูป ๒” คือ รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ได้แก่

๑๐. อิตถัตตะ-อิตถินทรีย์ [ความเป็นหญิง]
๑๑. ปุริสัตตะ-ปุริสินทรีย์ [ความเป็นชาย]

(๔) “หทัยรูป ๑” คือ รูปที่เป็นหทัย ได้แก่

๑๒. หทัยวัตถุ [ที่ตั้งแห่งใจ-หัวใจ]

(๕) “ชีวิตรูป ๑” คือ รูปที่เป็นชีวิต ได้แก่

๑๓. ชีวิตินทรีย์ [อินทรีย์คือชีวิต]

(๖) “อาหารรูป ๑” คือ รูปที่เป็นอาหาร ได้แก่

๑๔. กวฬิงการาหาร [อาหารคือคำข้าว อาหารที่กิน]

(๗) “ปริจเจทรูป ๑” คือ รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่

๑๕. อากาษธาตุ [สภาวะคือช่องว่าง]

(๘) “วิญญูติรูป ๒” คือ รูปแสดงการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย ได้แก่

๑๖. กายวิญญูติ [การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยกาย]
๑๗. วจวิญญูติ [การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา]

(๙) “**วิการรูป ๓**” คือ รูปที่แสดงอาการที่คัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ ได้แก่

๑๘. *ลหุตตา* [ความเบา]

๑๙. *มุกุตตา* [ความอ่อนสลวย]

๒๐. *กัมมัญญุตตา* [ความควรแก่การงาน ใ้ใช้การได้]

และรวมกับ “**วิญญูติรูป ๒**” เป็น “**วิการรูป ๕**”

(๑๐) “**ลักษณะรูป ๔**” คือ รูปที่แสดงลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด ได้แก่

๒๑. *อุปจยะ* [ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น]

๒๒. *สันตติ* [ความสืบต่อ]

๒๓. *ชรตา* [ความทรุดโทรม]

๒๔. *อนิจจตา* [ความปรวนแปรแตกสลาย]

“**เวทนา ๖**” หมายถึง *การเสวยอารมณ์* ได้แก่

(๑) “**จักขุสัมผัสสชาเวทนา**” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา

(๒) “**โสตสัมผัสสชาเวทนา**” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู

(๓) “**ฆานสัมผัสสชาเวทนา**” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก

(๔) “**ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา**” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น

(๕) “**กายสัมผัสสชาเวทนา**” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย

(๖) “**มโนสัมผัสสชาเวทนา**” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ

“**สัญญา ๖**” หมายถึง *ความกำหนดได้* หมายถึง *ความรู้* ความหมายรู้อารมณ์ ความจำได้ หมายถึง ได้แก่

(๑) “**รูปสัญญา**” คือ ความหมายรู้อารมณ์ เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น

(๒) “**สัททสัญญา**” คือ ความหมายรู้อารมณ์ เสียง เช่นว่า ดัง เบา ทุ่ม แหลม เป็นต้น

(๓) “**คันธสัญญา**” คือ ความหมายรู้อารมณ์ กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น

(๔) “**รสสัญญา**” คือ ความหมายรู้อารมณ์ รส เช่นว่า หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น

(๕) “**โผฏฐัพพสัญญา**” คือ ความหมายรู้อารมณ์สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง ร้อน เย็น เป็นต้น

(๖) “**ธัมมสัญญา**” คือ ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เป็นต้น

“**สังขาร ๓**” หมายถึง *สภาพที่ปรุงแต่ง* *ธรรมมีเจตนาเป็นประธาน* ปรุงแต่งการกระทำ นั่นคือ *สัญญาเจตนา* หรือ *เจตนาที่แต่งกรรม* ได้แก่

(๑) “**กายสังขาร**” คือ สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย “**กายสัญญาเจตนา**” คือ ความจงใจทางกาย

(๒) “**วจีสังขาร**” คือ สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา “**วจีสัญญาเจตนา**” คือ ความจงใจทางวาจา

(๓) “**จิตตสังขาร-มโนสังขาร**” คือ สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ “**มโนสัญญาเจตนา**” คือ ความจงใจทางใจ

“อภิสังขาร ๓” หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ หรือเจตนาที่เป็นตัวการในการทำกรรม ได้แก่

- (๑) “บุญญาภิสังขาร” คือ อภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร
- (๒) “อบุญญาภิสังขาร” คือ อภิสังขารที่เป็นปฏิบัติต่อบุญคือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย
- (๓) “อานัญญาภิสังขาร” คือ อภิสังขารที่เป็นอานัญญา สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นรูปาวจร ๔ หมายถึงเอาภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

“สังขาร ๔” หมายถึง คำว่า “สังขาร” ที่ใช้ในความหมายต่างๆ ได้แก่

- (๑) “สังขตสังขาร” คือ สังขารคือสังขตธรรม ได้แก่ สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง รูปธรรมก็ตามนามธรรมก็ตาม ได้ในคำว่า “อนิจจา วต สงฺขารา” เป็นต้น
- (๒) “อภิสังขตสังขาร” คือ สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น ได้แก่ รูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ในภูมิสาม [ชั้นของจิต = กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปราวจรภูมิ] ที่เกิดแต่กรรม
- (๓) “อภิสังขรณกสังขาร” คือ สังขารคือกรรมที่เป็นตัวการปรุงแต่ง ได้แก่ กุศลเจตนา และอกุศลเจตนาทั้งปวงในภูมิสาม [ชั้นของจิต = กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปราวจรภูมิ] ได้ในคำว่า สังขาร ตามหลักปฏิจางสมุปบาท คือ สังขาร ๓ หรือ อภิสังขาร ๓
- (๔) “ปโยคภิสังขาร” คือ สังขารคือการประกอบความเพียร ได้แก่ กำลังความเพียรทางกายก็ตามทางใจก็ตาม

“วิญญาน ๖” หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ โดยผ่าน “ผัสสะ ๖” คือ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และ วิญญาน ประกอบด้วย (๑) จักขุสัมผัส-ความกระทบทางตา (๒) โสตสัมผัส-ความกระทบทางหู (๓) มานสัมผัส-ความกระทบทางจมูก (๔) ชิวหาสัมผัส-ความกระทบทางลิ้น (๕) กายสัมผัส-ความกระทบทางกาย (๖) มโนสัมผัส-ความกระทบทางใจ ได้แก่

- (๑) “จักขุวิญญาน” ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รูรูปร่างด้วยตา = เห็น
- (๒) “โสตวิญญาน” ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู = ได้ยิน
- (๓) “มานวิญญาน” ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก = ได้กลิ่น
- (๔) “ชิวหาวิญญาน” ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น = รู้รส
- (๕) “กายวิญญาน” ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้โผฏฐัพพะด้วยกาย = รู้สึกกายสัมผัส
- (๖) “มโนวิญญาน” ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ = รู้ความนึกคิด

“อายตนะ ๑๒” ประกอบด้วย (๑) อายตนะภายใน ๖ และ (๒) อายตนะภายนอก ๖ ดังนี้

“อายตนะภายใน ๖” หมายถึง *ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายใน* บาลีเรียก “*สพายตนะ-
อษณัตติกายตนะ = อินทรีย์ ๖*” ได้แก่

- (๑) “จักขุ” คือ จักขุ-ตา
- (๒) “โสตตะ” คือ หู
- (๓) “ฆานะ” คือ จมูก
- (๔) “ชีวหา” คือ ลิ้น
- (๕) “กาย” คือ กาย
- (๖) “มโน” คือ ใจ

“อายตนะภายนอก ๖” หมายถึง *ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก* บาลีเรียก “*พาหิรายต
นะ = อารมณ ๖*” ได้แก่

- (๑) “รูปะ” คือ รูป สิ่งที่เห็น หรือ วัณณะ คือสี
- (๒) “สัทตะ” คือ เสียง
- (๓) “คันธะ” คือ กลิ่น
- (๔) “รสะ” คือ รส
- (๕) “โผฏฐัพพะ” คือ สัมผัสทางกาย สิ่งที่ถูกต้องกาย
- (๖) “ธรรม-ธรรมารมณ” คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจนึกคิด

“ธาตุ ๑๘” หมายถึง *สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น* เป็นไปตาม *ธรรมนิยาม* คือ *กำหนดแห่งธรรมดา* หรือ *กฎธรรมชาติ* ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ (ลำดับตามอายตนะ ๑๒ = *อินทรีย์ ๖* กับ *อารมณ ๖*) ได้แก่

- (๑) “จักขุธาตุ” —ธาตุคือจักขุประสาท
- (๒) “รูปธาตุ” —ธาตุคือรูปารมณ
- (๓) “จักขุวิญญานธาตุ” —ธาตุคือจักขุวิญญาน
- (๔) “โสตธาตุ” —ธาตุคือโสตประสาท
- (๕) “สัทธาตุ” —ธาตุคือสัททารมณ
- (๖) “โสตวิญญานธาตุ” —ธาตุคือโสตวิญญาน
- (๗) “ฆานธาตุ” —ธาตุคือฆานประสาท
- (๘) “คันธธาตุ” —ธาตุคือคันธารมณ

- (๕) “ฆานวิญญานธาตุ” — ธาตุคือฆานวิญญาน
 (๑๐) “ชีวหาธาตุ” — ธาตุคือชีวหาปสาท
 (๑๑) “รสธาตุ” — ธาตุคือรสารมณั
 (๑๒) “ชีวหาวิญญานธาตุ” — ธาตุคือชีวหาวิญญาน
 (๑๓) “กายธาตุ” — ธาตุคือกายปสาท
 (๑๔) “โภฏฐัพพธาตุ” — ธาตุคือโภฏฐัพพารมณั
 (๑๕) “กายวิญญานธาตุ” — ธาตุคือกายวิญญาน
 (๑๖) “มโนธาตุ” — ธาตุคือมโน
 (๑๗) “ธรรมธาตุ” — ธาตุคือธรรมารมณั
 (๑๘) “มโนวิญญานธาตุ” — ธาตุคือมโนวิญญาน

“อินทรีย์ ๒๒” หมายถึง *สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน* ซึ่งทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตนในกิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น ดังนี้

หมวดที่ ๑ คือ *อายตนะภายใน ๖* ได้ เพื่อ “อินทรีย์สังวร” คือ *สำรวมอินทรีย์ มีสติระวัง รักษาใจ มิให้กิเลสคือความยินดีในร้ายเข้าครอบงำ* เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง ๖ มิเห็นรูปด้วยตา ได้ยินเสียงด้วยหู ได้กลิ่นด้วยจมูก ได้รสด้วยลิ้น ได้รู้สึกสัมผัสด้วยกาย ได้รู้รับเสพธรรมารมณัด้วยใจ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน จนนึกคิดไม่ทันในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่

- (๑) จักขุนทรีย์ (จักขุปสาท)
- (๒) โสติดินทรีย์ (โสตปสาท)
- (๓) ฆานินทรีย์ (ฆานปสาท)
- (๔) ชิวหินทรีย์ (ชีวหาปสาท)
- (๕) กายินทรีย์ (กายปสาท)
- (๖) มนินทรีย์ [ใจ ได้แก่ จิต ๘๕]

หมวดที่ ๒ คือ *ภาวะแห่งชีวิตในรูปธรรม* เพื่อพิจารณาเห็นความแตกต่างระหว่างเพศที่เป็นหญิงหรือชายปรากฏในรูปธรรมที่เป็นสิ่งมีชีวิต ได้แก่

- (๗) อิตถินทรีย์ [อิตถิภาวะ]
- (๘) ปุริสินทรีย์ [ปุริสภาวะ]
- (๙) ชิวิตินทรีย์ [ชิวิต]

หมวดที่ ๓ คือ **เวทนา ๕** ความรู้สึกในอารมณ์ เพื่อพิจารณาความรู้สึกที่มีต่ออารมณ์ทั้ง ๖ ที่ผ่านเข้ามาทางอินทรีย์ทั้ง ๖ ทั้งกายและใจ อันจะทำให้เกิดจิตและเจตสิกต่างๆ เพิ่มเติม ได้แก่

- (๑๐) สุขินทรีย์ [สุขเวทนา]
- (๑๑) ทุกขินทรีย์ [ทุกขเวทนา]
- (๑๒) โสมนัสสินทรีย์ [โสมนัสสเวทนา]
- (๑๓) โทมนัสสินทรีย์ [โทมนัสสเวทนา]
- (๑๔) อุpekขินทรีย์ [อุเบกขาเวทนา]

หมวดที่ ๔ คือ **อินทรีย์ ๕-ผล ๕ แห่งโพธิญาณ** เพื่อพิจารณาถึง อินทรีย์ที่แก่กล้า และผลที่แข็งแกร่ง ทำให้ธรรมปฏิบัติเข้าครอบงำจิตใจไม่ได้ จนทำให้ถึงพร้อมด้วย “**โพชฌงค์ ๗**” ที่เป็นองค์ธรรมแห่งความตรัสรู้ได้ ได้แก่

- (๑๕) สัทธินทรีย์ [ศรัทธา]
- (๑๖) วิริยินทรีย์ [วิริยะ]
- (๑๗) สตินทรีย์ [สติ]
- (๑๘) สมาธินทรีย์ [สมาธิ]
- (๑๙) ปัญญินทรีย์ [ปัญญา]

หมวดที่ ๕ คือ **วิปัสสนาปัญญาญาณ** เพื่อพิจารณาเห็นลำดับความหลุดพ้นจากการดับกิเลส ซึ่งเป็นความจริงแห่งอริยสัจทั้ง ๔ คือ “**วิราคะ**” อริยมรรควิธีแห่งมคฺคญาณ ซึ่งเป็นธรรมที่ละเอียดประณีตขั้นสูง และ “**นิโรธ**” อริยผลวิธีแห่งผลญาณ ซึ่งเป็นธรรมที่ละเอียดประณีตขั้นสูง ธรรมดังกล่าวนี้ ย่อมทำให้กัลยาณบุุคคลกลายเป็นอริยบุคคล ได้แก่

- (๒๐) **อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์** [อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้
ได้แก่ โสตาปัตติมคฺคญาณ]
- (๒๑) **อัญญินทรีย์** [อัญญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผล
ญาณ ถึงอรหัตตมคฺคญาณ]
- (๒๒) **อัญญาตาวินทรีย์** [ปัญญาผู้รู้ทั่วถึงแล้วของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ]

“จิต ๘๕” หมายถึง **ธรรมชาติที่รู้อารมณ์-สภาพที่นึกคิด-ความคิด-ใจ-วิญญาน** ในโลกแห่งเป็นจริงนั้น “การพัฒนาตนเอง-การเจริญภาวนากรรมฐาน” ก็มีจุดประสงค์เพื่อปรับเปลี่ยนคุณภาพชีวิตและระดับของจิตต์ แยกออกเป็น ๔ ชั้นภูมิ หรือ “ภูมิ ๔” นั่นคือ **ชั้นแห่งจิต ระดับจิตใจ ระดับชีวิต** ซึ่งประกอบด้วย “**กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรุปาวจรภูมิ-โลกุตตรภูมิ**” ได้แก่

- (๑) **กามาวจรจิต ๕๔ [กามาวจรภูมิ]** คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือ ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง ๑๑ ชั้น ได้แก่ (๑) “**อบายภูมิ ๔**” ภูมิที่ปราศจากความเจริญ คือ **นिरยะ-ตริจกาน โยนิ-ปัตติวิสัย-อสุรกาย (๒) “กามสุดตภูมิ ๗”** กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ คือ **มนุษย์-จาตุมหาราชิกา-คาวคิงส์-ยามา-คูลิต-นิมมานรตี-ปรนิมมิตวสวัตตี**
- (๒) **รูปาวจรจิต ๑๕ [รูปาวจรภูมิ]** คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง ๑๖ ชั้น ได้แก่ (๑) “**ปฐมฌานภูมิ ๑**” คือ **พรหมปารีสัชชา-พรหมปุโรหิตา-มหาพรหมา (๒) “ทุติยฌานภูมิ ๑**” คือ **ปริตรตาภา-อัปมาณาภา-อาภัสสรา (๓) “ตติยฌานภูมิ ๑**” คือ **ปริตตสุภา-อัปมาณสุภา-สุภกิมหา (๔) “จตุตถฌานภูมิ ๑**” คือ **เวหุปผลา-อัสัญญีสัตว์-อวิหา-อตัปปา-สุทัสสา สุทัสสี-อกนิฏฐา**
- (๓) **อรุปาวจรจิต ๑๒ [อรุปาวจรภูมิ]** คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรุป ระดับจิตใจที่ปรารถนอรุปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้อรูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรุปภพทั้ง ๔ ชั้น ได้แก่ (๑) **อากาสาณัญจายตนภูมิ (๒) วิญญานัญจายตนภูมิ (๓) อากิญจัญญายตนภูมิ (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ**
- (๔) **โลกุตตรจิต ๘ [โลกุตตรภูมิ]** คือ ชั้นที่พ้นจากโลก ระดับแห่งโลกุตตรธรรม ระดับจิตใจของพระอริยเจ้าอันพ้นแล้วจากโลกียภูมิ ๓ ข้างต้น ได้แก่ (๑) “**มรรค ๔**” คือ **โสดาปัตติมรรค-สกทาคามีมรรค-อนาคามีมรรค-อรหัตตมรรค (๒) “ผล ๔**” คือ **โสดาปัตติผล-สกทาคามีผล-อนาคามีผล-อรหัตตผล (๓) “นิพพาน ๑**” คือ **อรหัตตผล วิมุตติ [อนุปาทิสเสนิพพาน-นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ]** ข้อนี้ในบาลีที่มา เรียกว่า “**อปริยาปนภูมิ**” คือ ชั้นที่ไม่นับเนื่องใน “**วิญญะ**” ระดับที่ไม่ถูกจำกัด

ถ้าแยกให้ละเอียด มีรายละเอียดดังนี้

๑. กามาวจรจิต ๕๔ [จิตที่เป็นไปในกามภูมิ]

๑) อกุศลจิต ๑๒ จิตอันเป็นอกุศล ประกอบด้วย อกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภะ-โทสะ-โมหะ

โลกมูลจิต ๘

โทสมูลจิต ๒

โมหมูลจิต ๒

๒) อเหตุกจิต ๑๘ จิตอันไม่มีสัมปยุตตเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ ได้แก่ โลภะ-โทสะ-

โมหะ-อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ

อกุศลวิบากจิต ๗

กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘

อเหตุกกิริยาจิต ๓

๓) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ จิตดีงามที่เป็นไปในกามภูมิ

มหากุศลจิต ๘

มหาวิบากจิต ๘

มหากิริยาจิต ๘

๒. รูปาวจรจิต ๑๕ [จิตอันเป็นไปในรูปภูมิ]

๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ กุศลจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ ได้แก่จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน

๒) รูปาวจรวิบากจิต ๕ วิบากจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล

๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ กิริยาจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำรูปาวจรกุศล

๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ [จิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ]

๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ กุศลจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงอรูปฌาน

๒) อรูปาวจรวิบากจิต ๔ วิบากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศล

๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ กิริยาจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำอรูปาวจรกุศล

๔. โลกุตตรจิต ๘ [จิตที่เป็นโลกุตตระ]

๑) โลกุตตรกุศลจิต ๔ กุศลจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ กุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลก

๒) โลกุตตรวิบากจิต ๔ วิบากจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ จิตที่เป็นผลของโลกุตตรกุศล

ให้พิจารณาลงรายละเอียดยิ่งขึ้นถึง “จิต ๘๘” ที่มี “เจตสิก” ต่างๆ ที่มาสัมปยุตต์ด้วย ดังนี้

๑. กามาวจรจิต ๕๔ [จิตที่เป็นไปในกามภูมิ]

๑) อกุศลจิต ๑๒ [จิตอันเป็นอกุศล] อกุศลจิตมีแต่ที่เป็นกามาวจรนี้เท่านั้น คือ

• โลกมูลจิต ๘ [จิตมีโลภะเป็นมูล]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ มีการชักนำ

• โทสมูลจิต ๒ [จิตมีโทสะเป็นมูล]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปฏิฆะ ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปฏิฆะ มีการชักนำ

• โมหมูลจิต ๒ [จิตมีโมหะเป็นมูล]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยวิจิกิจฉา
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยอุทธัจจะ

๒) อเหตุกจิต ๑๘ [จิตอันไม่มีสัมปยุตตเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ ได้แก่ โลภะ-โทสะ-โมหะ-อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ]

• อกุศลวิบากจิต ๗ [จิตที่เป็นผลของอกุศล]

๑. จักขุวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๒. โสตวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๓. ฆานวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๔. ชิวหาวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๕. กายวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา
๖. สัมปฏิจฉินนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๗. สันตริณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

• กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘ [จิตที่เป็นผลของกุศล ไม่มีสัมปยุตตเหตุ]

๑. อักขุวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๒. โสตวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๓. ฆานวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๔. ชิวหาวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๕. กายวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา
๖. สัมปฏิจฉันนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๗. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา
๘. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

• อเหตุกิริยาจิต ๓ [จิตที่เป็นเพียงกิริยา ไม่มีสัมปยุตตเหตุ]

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต* ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๒. มโนทวาราวชชนจิต** ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๓. หลีตูปปาทจิต*** ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

* จิตที่รำพึงถึงอารมณ์ที่กระทบทวารทั้ง ๕

** จิตที่รำพึงถึงอารมณ์อันมาถึงคลองในมโนทวาร = โวภูฐัพพะ

*** จิตที่ทำให้เกิดการแย้มยิ้มของพระอรหันต์

๓) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ [จิตตั้งงามที่เป็นไปในกามภูมิ]

• มหากุศลจิต หรือ สเหตุกกามาวจรกุศลจิต ๘ [จิตที่เป็นกุศลยิ่งใหญ่ หรือ กุศลจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

• มหาวิบากจิต หรือ สเหตุกคามาวจรวิบากจิต ๘

[จิตอันเป็นผลของมหากุศล หรือวิบากจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตเหตุ]

[เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

• มหาภิกขิต หรือ สเหตุกคามาวจรภิกขิต ๘

[จิตอันเป็นภิกขาอย่างที่ทำมหากุศลแต่ไม่มีวิบาก ได้แก่ การกระทำมหากุศลของพระอรหันต์ หรือภิกขิตในกามภูมิ มีสัมปยุตเหตุ]

[เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

๒. รูปาวจรจิต ๑๕ [จิตอันเป็นไปในรูปภูมิ]

๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ [กุศลจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน]

๑. ปฐมฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิตก-วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๒. ทุติยฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๓. ตติยฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย สุข-เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา-เอกัคคตา

๒) รูปาวจรวิบากจิต ๕ [วิบากจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล]
[เหมือนกับรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิบากจิต]

๑. ปฐมฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๒. ทุติยฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๓. ตติยฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย สุข-เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา-เอกัคคตา

๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕

[กิริยาจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำรูปาวจรกุศล]
[เหมือนกับรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น กิริยาจิต]

๑. ปฐมฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๒. ทุติยฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๓. ตติยฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย สุข-เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา-เอกัคคตา

๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ [จิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ]

๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ [กุศลจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงอรูป]

๑. กุศลจิตประกอบด้วยอากาสนัญญาตนฌาน
๒. กุศลจิตประกอบด้วยวิญญูณัญญาตนฌาน
๓. กุศลจิตประกอบด้วยอากิญจัญญาตนฌาน
๔. กุศลจิตประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนฌาน

๒) อรูปาวจรวิบากจิต ๔ [วิบากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศล]
[เหมือนกับอรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิบากจิต]

๑. อรูปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยอากาสนัญญาตนฌาน
๒. อรูปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยวิญญูณัญญาตนฌาน
๓. อรูปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนฌาน
๔. อรูปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนฌาน

๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

[กิริยาจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำอรูปาวจรกุศล]

[เหมือนกับอรุปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น กิริยาจิต]

๑. อรุปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยอากาศาสนัญญาตนนมาน
๒. อรุปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนนมาน
๓. อรุปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนนมาน
๔. อรุปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยเนวตัณญานาสนัญญาตนนมาน

๔. โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ [จิตที่เป็น โลกุตตระ]

๑) โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐ [กุศลจิตที่เป็น โลกุตตระ คือ กุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลก]

๑. จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงกระแสอันไหลไปสู่นิพพาน
๒. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามิมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี
๓. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามิมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอนาคามี
๔. จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอรหันต์
(อย่างพิสดาร ให้แจกมัคคจิต ๔ นี้ ด้วยมาน ๕ ตามลำดับ ก็จะได้จำนวน ๒๐)

๒) โลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือ ๒๐ [วิบากจิตที่เป็น โลกุตตระ คือ จิตที่เป็นผลของ โลกุตตรกุศล]

๑. จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติผลญาณ
๒. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามีผลญาณ
๓. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีผลญาณ
๔. จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตผลญาณ

“เจตสิก ๕๒” หมายถึง ธรรมที่ประกอบกับจิต หรือ สภาวะธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต หรือ อากาโรและคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ได้แก่

ก. อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ [เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่าย ทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้าได้แต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งพวกเดียว]

๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ [เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง]

๑. ผัสสะ [ความกระทบอารมณ์]
๒. เวทนา [ความเสวยอารมณ์]
๓. สัญญา [ความหมายรู้อารมณ์]
๔. เจตนา [ความจงใจต่ออารมณ์]
๕. เอกัคคตา [ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว]
๖. ชีวิตินทรีย์ [อินทรีย์ คือ ชีวิต สภาวะที่เป็นใหญ่ในการรักษานามธรรมทั้งปวง]
๗. มนสิการ [ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ ใส่ใจ]

๒) ปกิณณกเจตสิก ๖ [เจตสิกที่เรียกรายแพร่กระจายทั่วไป คือ เกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง]

- ๘. วิตก [ความตรึกอารมณ์]
- ๙. วิจารณ์ [ความตรองหรือพิจารณาอารมณ์]
- ๑๐. อธิโมกข์ [ความปลงใจหรือปักใจในอารมณ์]
- ๑๑. วิจารณ์ [ความเพียร]
- ๑๒. ปีติ [ความปลาบปลื้มในอารมณ์ ความอึดใจ]
- ๑๓. มั่นทนะ [ความพอใจในอารมณ์]

ข. อกุศลเจตสิก ๑๔ [เจตสิกฝ่ายอกุศล]

๑) สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ๔ [เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง]

- ๑๔. โมหะ [ความหลง]
- ๑๕. อหิริกะ [ความไม่ละอายต่อบาป]
- ๑๖. โอตตัปปะ [ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป]
- ๑๗. อุทธัจจะ [ความฟุ้งซ่าน]

๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก ๑๐ [อกุศลเจตสิกที่เกิดเรียกรายแก่ออกุศลจิต]

- ๑๘. โลภะ [ความอยากได้อารมณ์]
- ๑๙. ทิฏฐิ [ความเห็นผิด]
- ๒๐. มานะ [ความถือตัว]
- ๒๑. โทสะ [ความคิดประทุษร้าย]
- ๒๒. อีสสา [ความริษยา]
- ๒๓. มัจฉริยะ [ความตระหนี่]
- ๒๔. กุกกุจจะ [ความเดือดร้อนใจ]
- ๒๕. ถีนะ [ความหดหู่]
- ๒๖. มितทธะ [ความง่วงเหงา]
- ๒๗. วิจิกิจฉา [ความคลางแคลงสงสัย]

ค. โสภณเจตสิก ๒๕ [เจตสิกฝ่ายดีงาม]

๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ [เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง]

- ๒๘. สัทธา [ความเชื่อ]
- ๒๙. สติ [ความระลึกได้ ความสำนึกพร้อมอยู่]
- ๓๐. หิริ [ความละอายต่อบาป]
- ๓๑. โอตตัปปะ [ความสะดุ้งกลัวต่อบาป]
- ๓๒. อโลภะ [ความไม่อยากได้อารมณ์]

๓๓. อโทสะ [ความไม่คิดประทุษร้าย]
๓๔. ตัศรมัชฌัตตตา [ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ]
๓๕. กายปัสสัทธิ [ความสงบแห่งกองเจตสิก]
๓๖. จิตตปัสสัทธิ [ความสงบแห่งจิต]
๓๗. กายลหุตา [ความเบาแห่งกองเจตสิก]
๓๘. จิตตลหุตา [ความเบาแห่งจิต]
๓๙. กายมฺหุตา [ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก]
๔๐. จิตตมฺหุตา [ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งจิต]
๔๑. กายกัมมัญญตา [ความควรแก่การงานแห่งกองเจตสิก]
๔๒. จิตตกัมมัญญตา [ความควรแก่การงานแห่งจิต]
๔๓. กายปาคูญญตา [ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก]
๔๔. จิตตปาคูญญตา [ความคล่องแคล่วแห่งจิต]
๔๕. กายชุกตา [ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก]
๔๖. จิตตชุกตา [ความซื่อตรงแห่งจิต]
- ๒) วิรตีเจตสิก ๓ [เจตสิกที่เป็นตัวความงดเว้น]
๔๗. สัมมวาจา [เจรจาชอบ]
๔๘. สัมมากัมมันตะ [กระทำชอบ]
๔๙. สัมมาอาชีวะ [เลี้ยงชีพชอบ]
- ๓) อัปมัญญาเจตสิก ๒ [เจตสิก คือ อัปมัญญา]
๕๐. กรุณา [ความสงสารสัตว์ผู้ถึงทุกข์]
๕๑. มุทิตา [ความยินดีต่อสัตว์ผู้ได้สุข]
- ๔) ปัญฺญินทริยเจตสิก ๑ [เจตสิก คือ ปัญฺญินทริย]
๕๒. ปัญฺญินทริย-อโมหะ [ความรู้เข้าใจ ไม่หลง]

“กัจ ๑๔-วิญญาณกัจ ๑๔” หมายถึง กิจของวิญญาณ **หน้าที่ของจิต** ที่เรียกว่า “**วิญญาณปวัตติ-วิญญาณปวัตติอาการ**” ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ทำให้รู้แจ้งในการทำงานของจิตใน ๑ ขณะจิต [วิถิจิต = **มโนทวารวิถิ** คือ การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวารนั้นๆ ในทวารทั้ง ๕ เรียกว่า “**มโนทวารวิชชนะ**” หรือ “**ชวนจิต**” คือ หมายถึงจิตซึ่งทำหน้าที่รับอารมณ์ในวิถิ หรือ การทำหน้าที่ของจิตในการรับอารมณ์นั้นๆ] ได้แก่

(๑) “**ปฐฺสนธิ**” — หน้าที่สืบต่อภพใหม่ ได้แก่ จิต ๑๕ คือ อุเบกขาสันตிரณะ ๒ มหาวิบาก ๘ รูปวิบาก ๕ อรูปวิบาก ๔

(๒) “**ภวังคะ**” — หน้าที่เป็นองค์ของภพ ได้แก่ จิต ๑๕ อย่างเดียวกับปฐฺสนธิ

- (๓) “อวิชชนะ” —หน้าที่ค้ำนึ่งอารมณัใหม่ ใต้แก่ จิต ๒ คือ ปัญจทวาราวัชชนะ–มโนทวาราวัชชนะ
- (๔) “ทัสสนะ” —หน้าที่เห็นรูป ใต้แก่ จักขุวิญญาน ๒
- (๕) “สวนะ” —หน้าที่ได้ยินเสียง ใต้แก่ โสตวิญญาน ๒
- (๖) “ฆายนะ” —หน้าที่รู้กลิ่น ใต้แก่ ฆานวิญญาน ๒
- (๗) “สายนะ” —หน้าที่ลิ้มรส ใต้แก่ จิวหาวิญญาน ๒
- (๘) “ผุสสนะ” —หน้าที่ถูกต้องโผฏฐัพพะ ใต้แก่ กายวิญญาน ๒
- (๙) “สัมปฏิจจนะ” —หน้าที่รับอารมณั ใต้แก่ สัมปฏิจจนะ ๒
- (๑๐) “สันติริณะ” —หน้าที่พิจารณาอารมณั ใต้แก่ สันติริณะ ๓
- (๑๑) “โวฏฐัพพะ–โวฏฐูปนะ” —หน้าที่ตัดสินอารมณั ใต้แก่ มโนทวาราวัชชนะ ๑
- (๑๒) “ชวนะ” —หน้าที่แล่นเสพอารมณั อันเป็นช่วงที่ทำการม ใต้แก่ จิต ๕๕ คือ กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๘ คือ เว้นอวิชชนะทั้งสอง โลกุตตรผลจิต ๔
- (๑๓) “ตทาสัมพะนะ” —หน้าที่รับอารมณัต่อจากชวนะก่อนตทกวังค์ ใต้แก่ จิต ๑๑ คือ มหาวิบาก ๘ สันติริณะ ๓
- (๑๔) “จูดิ” —หน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน ใต้แก่ จิต ๑๕ อย่างเดียวกับในปฏิสนธิ

หมายเหตุ: ให้พิจารณากระบวนการวิญญานกิจทั้ง ๑๔ ขึ้นตอน เพื่อให้เกิด **ปัญญาแห่งปฏิจสมุปบาท** และ **ไตรลักษณ์** คือ (๑) เห็นการเกิดดับที่แปรผัน และ (๒) ความเสื่อมสลายไปแห่งนามขันธ์ นั่นคือ “จิต-จิตวิญญาน” เพื่อเปรียบเทียบกับรูปขันธ์ นั่นคือ “มหุตรูป ๔” ด้วย (๑) อนิจจานุัสส นายถาภูตถญาณ คือ ความไม่เที่ยง (๒) ทุกขานุัสส นายถาภูตถญาณ คือ ความเป็นทุกข์ (๓) “อนัตตานุัสส นายถาภูตถญาณ คือ ความไม่ใช่ตัวตน อันเป็น “ญาณวิโมกข์” ได้

กล่าวโดยสรุปเกี่ยวกับองค์ความรู้ของ “นามรูปปริจเจตถญาณ” (ข้อ ๑ ในโสฬสญาณ–ญาณ ๑๖) ทั้งหมดนั้น ที่เรียกว่า “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” คือ ปัญญาวิปัสสนา เฉพาะที่มีสาระโดยตรงกับ “ขันธ์ ๕-เบญจขันธ์” [นามรูป] นั่นคือ “สภาพแห่งทุกข์-อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์-ทุกขอริยสัจจ์” ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องทำความเข้าใจอย่างถูกต้องในหลักธรรมสำคัญ ใต้แก่ “ขันธ์ ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทริย์ ๒๒-ปฏิจสมุปบาท ๑๒ [ปฏิจสมุปป็นนธรรม]-อริยสัจจ์ ๔-ไตรลักษณ์” พร้อมด้วย “สัมปยุตตธรรม” ที่เป็น “โพธิปักขิยธรรม ๓๗-เอกายนมรรค” โดยผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องจำองคัธรรมย่อทั้งหมดให้ได้ ซึ่งจะสัมพันธ์กับ “ปรมัตถธรรม ๔” [อภิธรรม] หมายถึง **สภาวะที่มีอยู่โดยปรมัตถ์** สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด ใต้แก่

- (๑) “จิต-จิต ๘๘” คือ สภาพที่คิด ภาวะที่รู้แจ้งอารมณั
- (๒) “เจตสิก-เจตสิก ๕๒” คือ สภาวะที่ประกอบด้วยจิต คุณสมบัติและอาการของจิต
- (๓) “รูป-รูป ๒๘” คือ สภาวะที่เป็นร่าง พร้อมทั้งคุณและอาการ
- (๔) “นิพพาน-นิพพาน ๒” คือ สภาวะที่สิ้นกิเลสและทุกข์ทั้งปวง สภาวะที่ปราศจากคัณหหา

ยกตัวอย่างเช่น ในฝ่ายนามขั้นนั้น จะต้องเห็นความสัมพันธ์กันระหว่าง “จิต ๘๘” กับ “เจตสิก ๕๒” รวมทั้ง “วิญญานกิจ ๑๔” ส่วนในฝ่ายรูปขั้นนั้น จะต้องเห็นความสัมพันธ์กันเชิงเหตุปัจจัยระหว่าง “มหกฺขรูป ๔” กับ “อุปาทายรูป ๒๔” ให้พิจารณาตามพระอภิธรรม [ปรหมัตตัจจะ] ส่วนๆ ทั้งหมดนี้ เป็นเรื่องของ *ความทุกข์* หรือ *สภาพความทุกข์* [ทุกขตา-อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์] เมื่อมนุษย์แสดงเจตนาหรือความปรารถนา [กิเลส ตัณหา] เข้าไปปรุงแต่งสภาวะธรรมดังกล่าวนั้น คือ การฝืนหลักทฤษฎี “กฏธรรมชาติ” ไม่เข้าใจสภาวะธรรมตามสภาพที่เป็นจริง คือ มีความคิดเห็นที่ถูกต้อง “สัมมาทิฏฐิ” ซึ่งมีสาเหตุเกิดมาจาก “อวิชชา” คือ ความไม่รู้จริง แล้วจึงเกิดความทะยานอยาก “ตัณหา” แล้วเกิด “ทุกข์” อันเป็นผลวิบากอกุศล เมื่อดับ “อวิชชา” ได้ “ทุกข์” ก็ย่อมดับไป ในการเจริญภาวนานั้น ก็คือ “กระบวนการในการดับทุกข์” ที่ประกอบด้วย ๒ ฝ่าย ได้แก่ (๑) *สะสางจิตให้บริสุทธิ์* คือ “สมถภาวนา-จิตภาวนา” = *ญาณสมาบัติ* [ฌาน ๔] เพื่อให้เกิดความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่ง “สมาธิ ๓-เจโตวิมุตติ” [สุญญตสมาธิ-อนิมิตตสมาธิ-อัปปณิหิตสมาธิ = อนัตตตา-อนิจจตา-ทุกขตา] กับ (๒) *สะสางปัญญาให้บริสุทธิ์* คือ “วิปัสสนาภาวนา-ปัญญาภาวนา” = *ญาณวิโมกข์* [โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖] เพื่อให้เกิดความหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่ง “วิโมกข์ ๓-ปัญญาวิมุตติ” [สุญญตวิโมกข์-อนิมิตตวิโมกข์-อัปปณิหิตวิโมกข์ = อนัตตตา-อนิจจตา-ทุกขตา] เพราะฉะนั้น การพัฒนาปัญญาวิปัสสนาที่เรียกว่า “ปัญญาญาณ” นั้น จึงเป็นข้อประพฤติปฏิบัติที่ยังขาดในการบำเพ็ญเพียรภาวนาแห่งพระพุทธศาสนา เพื่อให้อยู่ในเส้นทางแห่งอริยมรรค นอกจากนี้ การเจริญ “นามรูปปริจเฉทญาณ” ให้มากให้ถึงที่สุด ย่อมเกิดผลานิสงส์ให้เข้าถึง “บุพเพนิวาสานุสสติญาณ” (ข้อ ๑ ในวิชชา ๓) คือ ญาณเป็นเหตุระลึกขั้นที่อาศัยอยู่ในก่อนได้หรือระลึกชาติได้.